

Wolven in Nederland: een samenvatting van de historische gegevens

Jan H. de Rijk

Over het voorkomen van Wolven in Nederland zijn veel historische bronnen beschikbaar. In dit artikel worden de gegevens in deze bronnen samengevat. De gevonden bronnen staan aan het eind van dit artikel opgesomd.

Compleet is deze verzameling zeker niet, omdat op allerlei onverwachte plaatsen aanwezig kunnen zijn.

Verspreiding

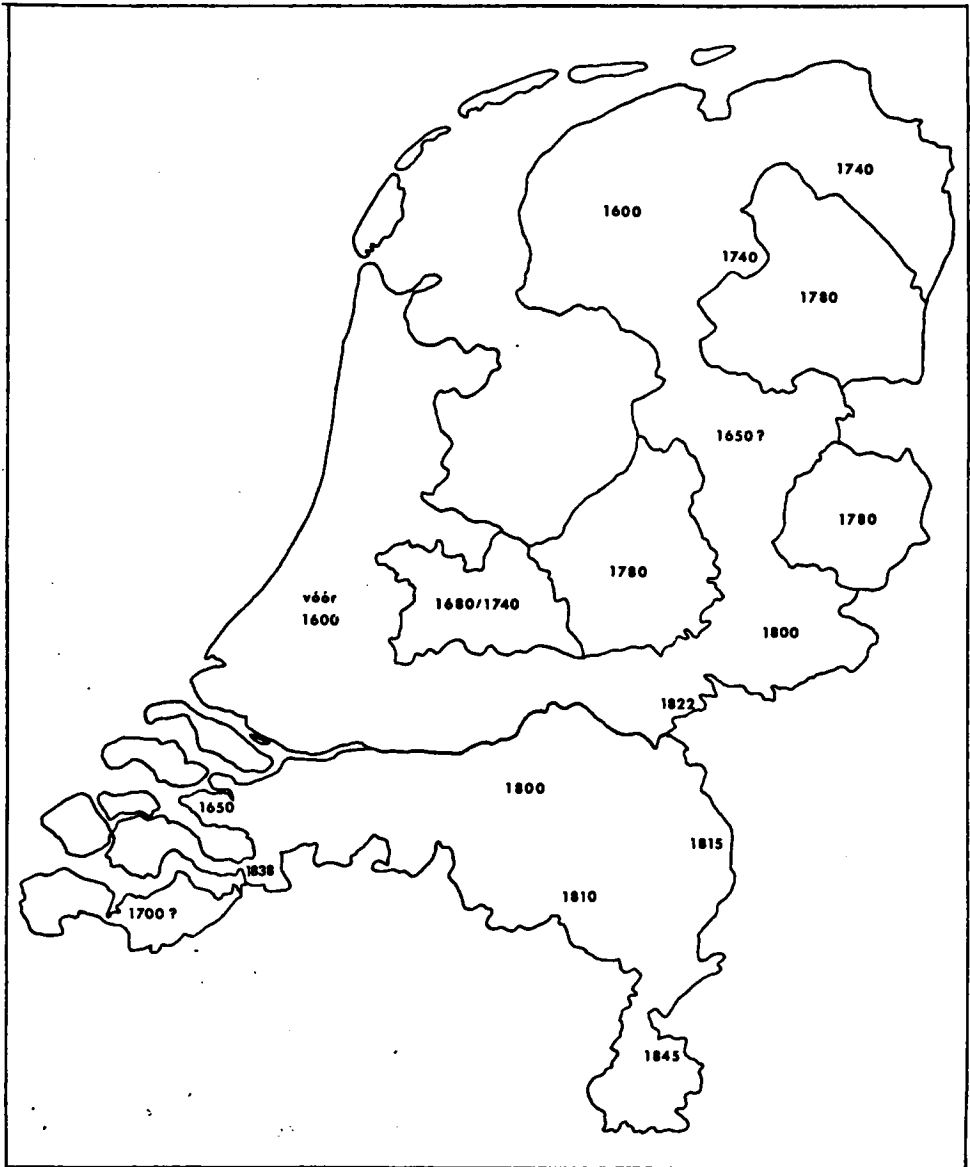
Uit de historische bronnen vanaf 1500 kan globaal de verspreiding worden nagegaan. De gegevens daarvan zijn in figuur 1 samengebracht. Met opzet zijn vaak grote gebieden genomen. Zwervende of opgejaagde exemplaren konden immers grote afstanden afleggen, zodat de plaats waar een Wolf werd gezien of gedood slechts globaal zijn leefgebied aangeeft.

Uit deze figuur blijkt dat de Wolf geleidelijk steeds verder naar het zuiden en oosten is verdrongen. In de Ardennen en de Eifel leefden tot in de 19e eeuw nog flinke aantallen Wolven. Van hieruit werd de Nederlandse populatie steeds aangevuld met zwervende exemplaren.

Zonder dit achterland was de Wolf waar-

schijnlijk al veel eerder uitgeroeid. In Engeland bijvoorbeeld, werd de laatste Wolf al in de 15e eeuw gedood. In het dichtbevolkte en bosarme Nederland had men de Wolf ook omstreeks die tijd kunnen uitroeien.

De invloed van de wolvenpopulaties in Duitsland en België blijkt vooral in tijden van oorlog. Er kon dan weinig aandacht besteed worden aan wolvenbestrijding, zodat het aantal Wolven toenam. Dit had tevens een areaalvergroting van de Wolven tot gevolg. De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) wordt bijvoorbeeld genoemd als oorzaak van de vele Wolven aan het eind van de 16e eeuw. De wolvenplaag in Brabant van rond 1760 zou samenhangen met de Frans-Duitse Oorlog (1756-1763). Ook in de Franse Tijd (1795-

Figuur 1. Afname in de verspreiding van de Wolf. Het jaar waarin de laatste Wolf in een gebied werd waargenomen is aangegeven. Voor Utrecht worden in de literatuur twee zeer uiteenlopende jaren genoemd, die daarom maar beide zijn opgenomen.

1815) verschijnen in veel gebieden opeens weer Wolven.

Oorlogen zijn in het buitenland ook later nog van grote invloed geweest op wolvenpopulaties. Na de Tweede Wereldoorlog kon de Wolf weer ver naar het westen oprukken; tussen 1948 en 1956 werden in Nedersaksen nog vijf Wolven gedood. Ook tijdens de staat

van beleg in Polen breidde de Wolf zich weer westwaarts uit. Dit werd veroorzaakt door de vordering van geweren, zodat bestrijding nauwelijks meer mogelijk was.

De verspreiding zoals weergegeven in figuur 1 is vooral gebaseerd op zwervende exemplaren. Wanneer een lokale populatie verdween is meestal niet meer na te gaan. Min of meer permanente populaties bleven lang bestaan in

enkele slecht toegankelijke gebieden, zoals de Peel, de Veluwe en Midden-Drenthe. Van hieruit trokken de Wolven naar het omliggende cultuurland.

Er zijn een aantal vermeldingen van nesten met jonge Wolven bekend, die duiden op een lokale wolvenpopulatie. In de 17e eeuw werden in Drenthe nog herhaaldelijk jonge Wolven gevonden (Magnin 1856 : 166). Tot omstreeks 1800 was dit in grote delen van Noord-Brabant en Limburg eveneens het geval (onder andere Cunen 1930 : 252). In sommige streken werd het laatste exemplaar dus geschoten kort nadat er in die streek nog jonge Wolven waren geboren.

Schade door Wolven

Wolven brachten vooral schade toe aan het vee en het jachtwild. De schade aan het vee was het belangrijkste. Schapen, varkens en geiten, maar soms ook koeien en paarden werden door de Wolven gedood. De boeren waren daardoor gedwongen het vee langer op stal te houden, dat weer een voedertekort kon veroorzaken. Weiden van het vee onder scherp toezicht betekende een extra belasting op het werk van de boer. Voor veel boeren vormde de Wolf dus al een schadepost zonder dat een stuk vee was gedood.

negentig Limburgse boeren uit Helden, blijkt dat een paard soms door een groep Wolven in een moeras werd gedreven en daar verdronk of werd gedood. Zo'n jachtmethode is inderdaad karakteristiek voor een groep Wolven die een groot dier bejaagt.

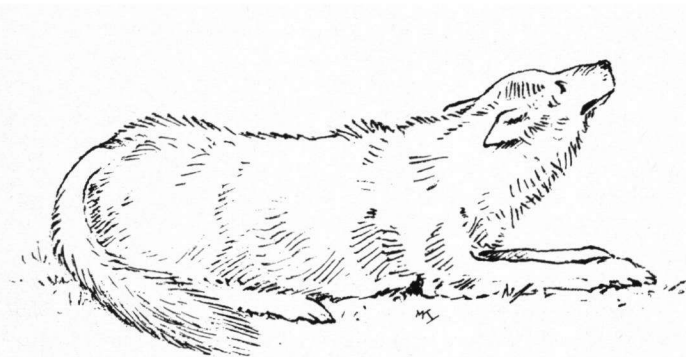
De inspanning van anderen om de Wolf te bestrijden moest soms door de belanghebbende boeren worden betaald. Er bestaan bijvoorbeeld een verklaring omtrent het recht van de Veluwe jagermeester om van de grote schapenboeren een schaap te mogen ontvangen als hij of één van zijn mannen een Wolf heeft gedood.

Over de schade aan het jachtwild werd vooral geklaagd op de Veluwe, in Overijssel en in andere streken waar de jacht belangrijk was. In de jachtplakaten staat dan bij de bepaling over de premie dat dit *'tot conservatie ende ruste van het wild'* werd ingesteld.

Bejagingsmethoden

Er zijn in de loop der tijd een groot aantal vangmethoden in gebruik geweest. De meeste konden door één jager worden beoefend. Voor de wolvenjachten, die in een volgende paragraaf aan de orde komen, waren echter veel mensen nodig.

Een oude methode is het graven van een

Tekening: Marius Kolvoort.

Er waren diverse methoden om een gedupeerde boer te helpen. Zo werd in veel plaatsen 'de beestenschat', een soort belasting op (rund-)vee, niet geheven van boeren die een koe of een ander stuk vee hadden verloren. Soms ook hebben boeren een onderlinge verzekering afgesloten door te verklaren dat zij met elkaar de schade zullen vergoeden als één van hen een koe of paard verliest door Wolven. In een dergelijke akte uit 1743 door zo'n

vangkuil, waar bij vaak een geit of schaap als lokdier werd gebruikt. Door Clamorgan (1588) wordt deze methode uitgebreid besproken. Aan de toepassing van deze vangtechniek herinnert de meermalen voorkomende veldnaam wolfskuil. In Brabant verbood men deze vangtechniek vanwege het misbruik door stropers en vanwege het gevaar van de kuilen voor de mens.

Een andere oude vangtechniek, die in 1392

gebied	jaar	adult	juv.	♀ad.	♂ad.	juv.
Veluwe	1592—1599	f 18,—	f 9,—			
	1599— ?	f 24,—				
	? —1645	f 32,—	f 16,—			
	1645—1674	f 50,—	f 10,—			
	1674—1714			f 60,—	f 50,—	f 15,—
	1714—1721			f 30,—	f 25,—	f 7,50
	1721—1745			f 60,—	f 50,—	f 15,—
	1745—1770			f 30,—	f 25,—	f 7,50
1770—(1782)			f 60,—	f 50,—	f 15,—	
Utrecht	1588—1593	f 30,—				
	1593—1646	f 60,—	f 10,—			
	1646—1683			f 120,—	f 100,—	
	1683—(1806)			f 120,—	f 100,—	f 32,—
Overijssel	1590— ?	f 15,—				
	? —1675	f 25,—				
	1675—(1790)			f 60,—	f 50,—	f 15,—
Nederland	1814—1852			f 30,—	f 25,—	f 15,—
	1852— ?			f 30,—	f 20,—	

Tabel 1. Enkele voorbeelden van premieregelingen. In het tussen haakjes geplaatste jaartal werd de bepaling over de premie voor het laatst vernieuwd.

ook door de vaste 'wolfvenger' van Rozen-
daal (Gld.) werd toegepast, is het uitleggen
van lokaas. De Wolven die op dit aas afkwa-
men werden gedood. Aas met strychnine
werd vanaf de 18e eeuw in het buitenland met
veel succes toegepast om Wolven te vergif-
tigen. In Nederland is deze methode waar-
schijnlijk niet of nauwelijks gebruikt.

Honden, al dan niet speciaal voor de wolven-
jacht gefokt en afgericht, werden dikwijls bij
de jacht gebruikt. In sommige streken be-
hoefde van deze wolfshonden de poot niet
afgekapte te worden. Voor andere honden
was dit 'poten', het afknippen of afkappen
van een deel van de voorpoten, vaak ver-
plicht om het jachtwild beter te beschermen.
IJzeren vallen, zogenaamde 'sprongen' en
houten galgen worden in de literatuur een
enkele keer als vangtuig vermeld. Vaker werd
het uitgraven van wolvennesten toegepast.
Vooral in Brabant zijn daarmee veel jonge
Wolven bemachtigd. Deze methode was en is
eveneens geliefd bij de bestrijders van Vos-
sen.

Premieregelingen

In de meeste Nederlandse gewesten heeft er
wel één of andere premieregeling bestaan.
Het uitloven van een premie op het doden
van Wolven was bedoeld om de individuele

bejaging aan te moedigen. De premiebedra-
gen waren soms zeer hoog (zie tabel 1). Het
bedrag dat in Utrecht voor een wolvin werd
betaald, was bijvoorbeeld haast gelijk aan
het jaarloon van een arbeider in die tijd. Om-
dat de premiebedragen per streek verschil-
den, moest men wel kunnen aantonen waar
het dier was gedood.

In Brabant en Limburg heeft lange tijd een
andere premieregeling bestaan. De gelukkige
jager ging met de gedode Wolf de omringen-
de dorpen langs en kreeg overal een kleine
premie. Dit illustreert de waardering en aan-
moediging van de bewoners voor de wolve-
vangers.

Bij de instelling van de Jachtwet in 1814 werd
ook een premie op het doden van Wolven
vastgesteld. Deze bepaling werd in de Jacht-
wet van 1852 gehandhaaft; het premiebedrag
werd iets gewijzigd (zie tabel 1). In tegenstel-
ling tot de premies voor ander schadelijk ge-
dierte, die uit de opbrengst van de jachtakten
werden bekostigd, werd de premie voor de
Wolf uit de rijkskas betaald. Dit gebeurde
omdat men het doden van Wolven als een al-
gemeen belang voor mens en dier zag.

De grote wolvenjachten

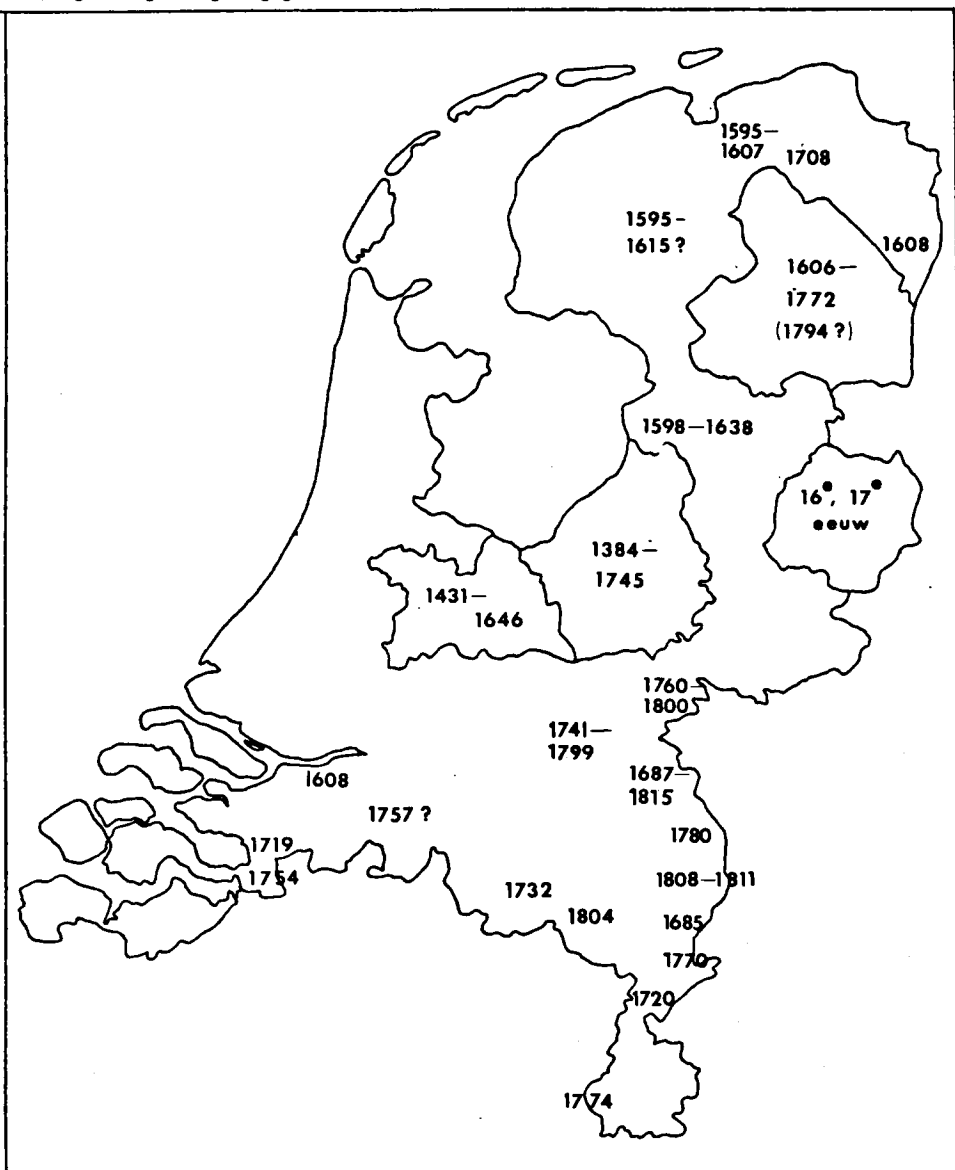
Behalve de individuele bejaging met geweer

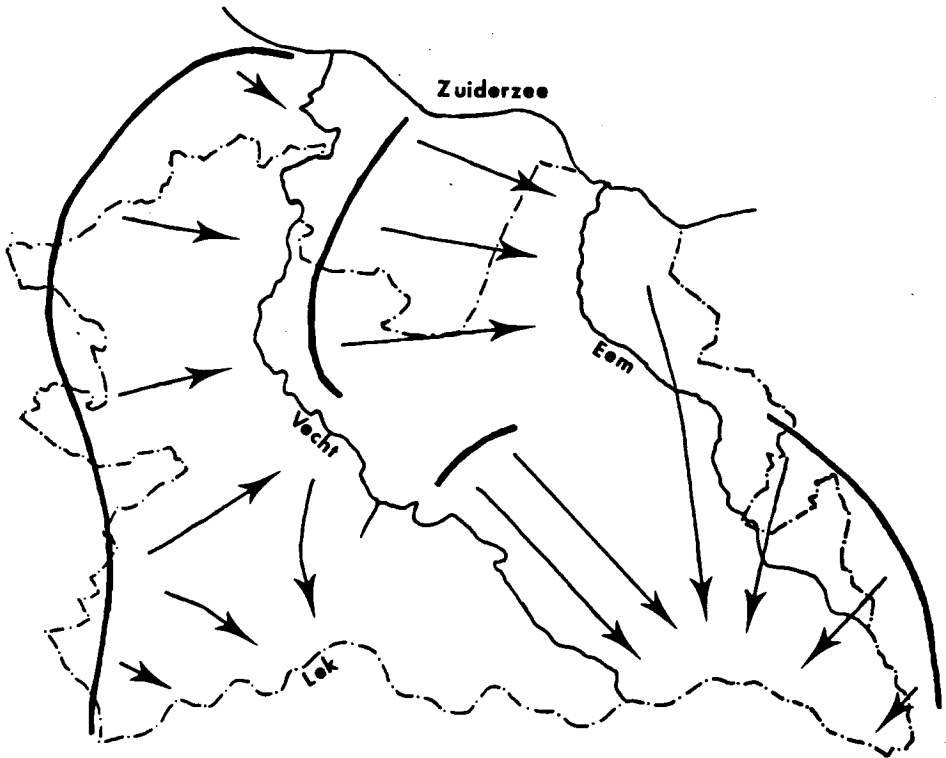
of valkuil, waren er grote wolvenjachten. Zo'n wolvenjacht kon een hele provincie omspannen en enkele duizenden mensen op de been brengen. Ook waren er kleine, bijvoorbeeld gemeentelijke wolvenjachten, waarvan enkele tientallen mensen deelnamen. In figuur 2 zijn de gebieden aangegeven waar wolvenjachten georganiseerd werden. Ook uit de buurlanden zijn dergelijke jachten bekend, zie bijvoorbeeld Eule (1961).

De eerste wolvenjacht, waarvan in de literatuur sprake is, vond plaats op de Veluwe in 1384. Deze jacht stond onder leiding van de Gelderse hertog, die er zelf ook aan deelnam. Ten tijde van Karel de Grote (circa 800 na Chr.) werden er volgens de capitulariën (koninklijke wetten) ook al wolvenjachten georganiseerd, maar het is niet bekend of deze ook in Nederland plaatsvonden.

Vooraf van de 16e eeuw tot de 18e eeuw zijn

Figuur 2. Wolvenjachten in Nederland. Per streek is het eerste en laatste jaar vermeld, waarin een wolvenjacht werd gehouden. Bij kleine wolvenjachten en bij jachten waarvan onbekend is welk gebied ze omspannen, is geen begrenzing aangegeven.

Figuur 3. Wolvenjacht in Utrecht op 14 april 1592. De naar de rivieren gedreven Wolven werden daar in schuiten opgewacht. Naar gegevens van Van de Water (1729 : 414).

tientallen wolvenjachten gehouden. Een wolvenplaag vormde voor de bestuurders dikwijls de aanleiding om een wolvenjacht uit te schrijven. Door een plakaat of ordonnantie werd de bevolking op de hoogte gesteld. Voor mannen van veertien tot zestig jaar was deelname vaak verplicht. In het plakaat werd beschreven hoe de wolvenjacht uitgevoerd diende te worden. Van een vijftal van deze jachten is in de figuren 3 tot en met 7 aangegeven welk gebied de jacht omvatte.

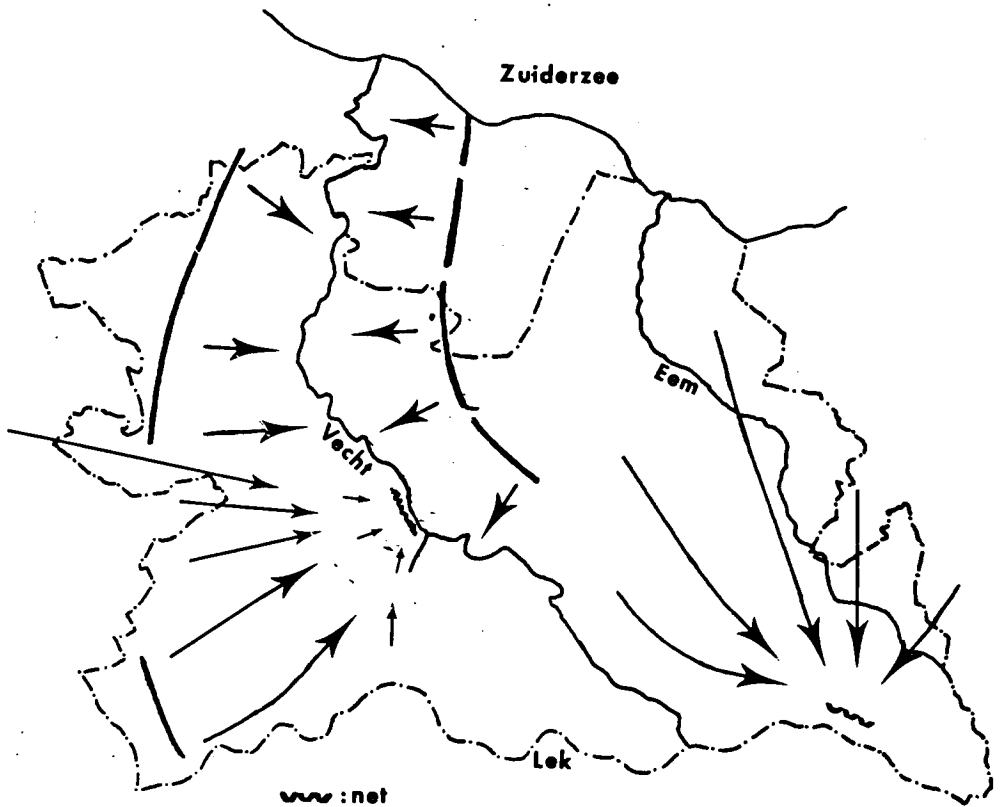
Het punt waar men de Wolven naar toe joeg kon bestaan uit een rivier, zoals de Utrechtse Vecht, naar een centraal opgesteld baken, zoals die op het Ellertsveld in Drenthe, of naar een lang net, een zogenaamd 'wolfspand'.

Bij de Utrechtse wolvenjachten moesten de bewoners van de dorpen langs de Vecht met schuiten op de Vecht een cordon maken. Wolven die het water in werden gedreven, konden dan vanuit de boten worden dood-

geslagen. Bij de Utrechtse jacht van 1592 werden de Wolven ook naar de Rijn en de Eem gedreven. Inwoners van de Betuwe werden dringend verzocht de zuidoever van de Rijn te bewaken. De inwoners van Utrechtse dorpen langs de Rijn moesten met schuiten over de Rijn patrouilleren of in de uiterwaarden de wacht houden.

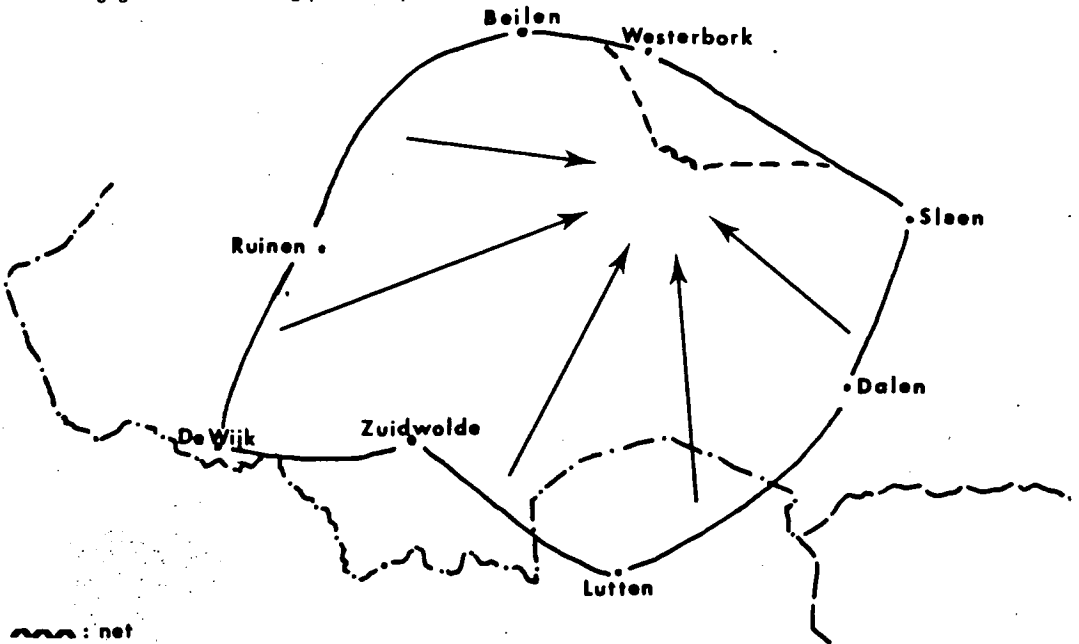
Bij de jachten naar een centraal punt, meestal een baken, moesten de opgedreven Wolven met het meegenomen jachtuig worden doodgemaakt. De deelnemers werd bevolen daarvoor allerlei wapens mee te nemen, variërend van hooivorken tot geweren. Het meenemen van geweren was echter vanwege het gevaar voor ongelukken ook vaak verboden.

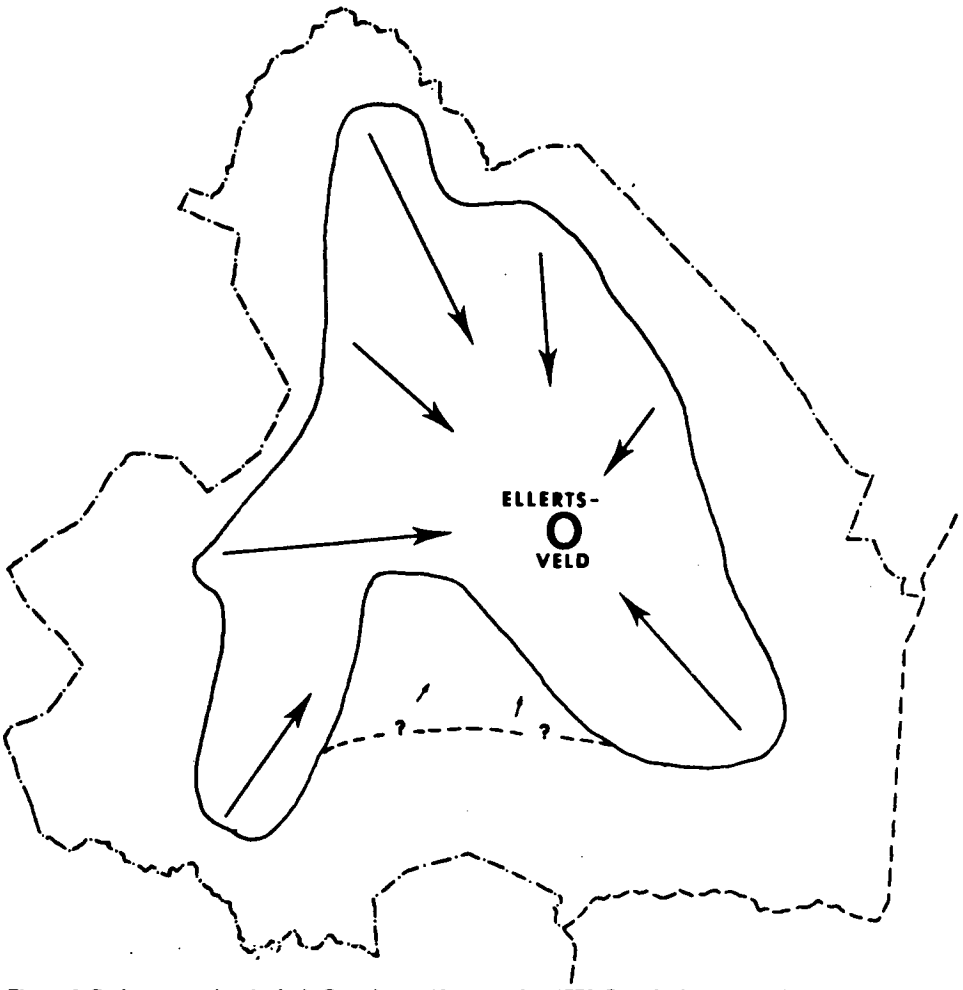
Het drijven van de Wolven naarr netten werd veel toegepast. Deze netten werden meestal in de dorpskerken bewaard. In het plakaat op de wolvenjacht in Utrecht van 1593 worden

Figuur 4. Wolvenjacht in Utrecht op 3 april 1593. De naar de Vecht gedreven Wolven werden daar in schuiten opgewacht. Naar gegevens van Van de Water (1729 : 415).

Figuur 5. Wolvenjacht in Zuid-Drenthe op 8 oktober 1618. Een paar deelnemende dorpen zijn aangegeven. Naar gegevens van Joosting (1912 : 239).

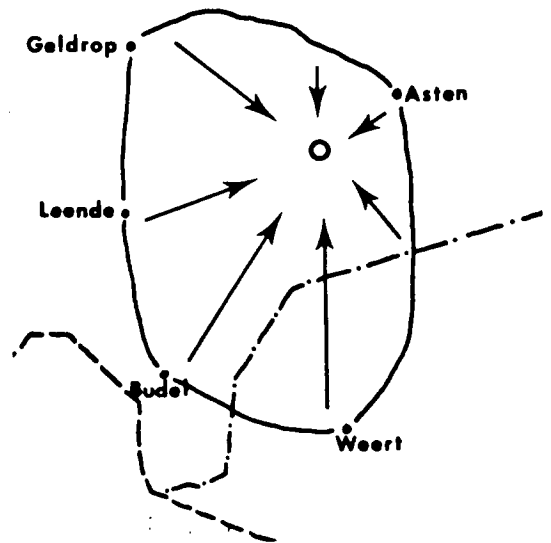

Figuur 6. De laatste wolvenjacht in Drenthe op 19 september 1772. Deze jacht was zonder succes. Te Dwingeloo werd wel een Wolf gezien. Naar gegevens van Oltmans (1906).

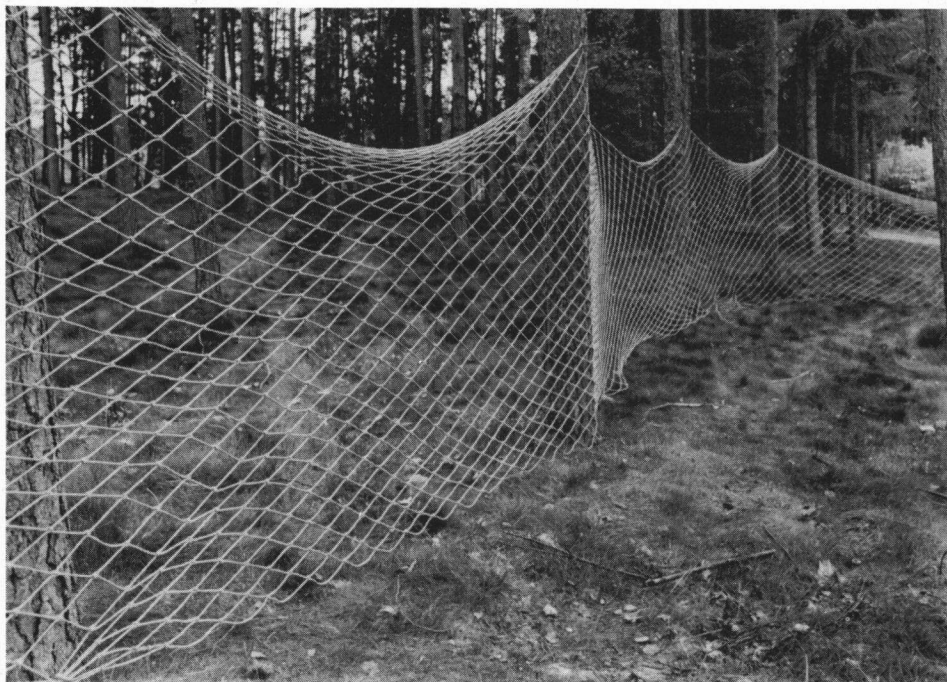
de dorpen opgesomd, waar een net bewaard moest worden. In totaal was daar 1900 meter aan netten. Bij het plaatsen van de netten moest onder meer rekening worden gehouden met de begroeiing in de omtrek.

Clamorgan (1588) geeft hiervoor diverse aanwijzingen, waarvan de organisatoren wellicht gebruik hebben gemaakt. In de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum is een wolvennet aanwezig. Het werd in 1947 vanuit de kerk van Cuyk naar het museum overgebracht. Het net is ongeveer 44 m lang en 1,5 m hoog, zie figuur 8.

De grootste zorg bij een wolvenjacht betrof de ring mensen die de Wolven moesten opja-

Figuur 7. Wolvenjacht in een deel van Noord-Brabant en Limburg op 15 juli 1804 en 15 september 1804. Een paar deelnemende plaatsjes zijn aangegeven. Er deden 1435 mensen aan deze jacht mee. Naar gegevens van Cunen (1939).

Figuur 8. Het wolvennet uit de kerk van Cuyk.
Foto: Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem.

gen. Gaten in deze ring, waardoor de Wolf kon ontsnappen, mochten niet voorkomen. Een groot deel van de plakaten op de wolvenjacht geven dan ook aan welke dorpen met elkaar een linie moesten maken. Scholten, al dan niet te paard, werden als opzichters aangesteld, soms nog bijgestaan door rotmeesters, die voor een klein deel van de ring verantwoordelijk waren.

De grote wolvenjachten konden meerdere dagen duren. Voor de Utrechtse wolvenjachten werd aangeraden proviand voor drie dagen mee te nemen. De grote Drentse jachten konden nóg langer duren.

Van de meeste jachten ontbreken vangstgegevens. Waarschijnlijk werd de grote inspanning vaak nauwelijks beloond. Bij de grote jacht in Drenthe van 1772 (figuur 6) werd niet één Wolf gedood, hoewel er bij Dwingeloo wel een Wolf was gezien. Ook de diverse grote drijfjachten van 1810 in het Limburgs-Duitse grensgebied, waaraan soms meer dan 4000 mensen deelnamen, leverden dikwijls niets op (Geraedts 1983). Het mislukken werd aan gaten in de linie toegeschreven, of

men vermoedde dat de Wolven zich in de korenvelden hadden verscholen.

Slachtoffers onder mensen

Over het gevaar van Wolven voor de mens is veel te doen geweest. Valt een horde hongerige Wolven volwassen mensen aan? Worden vooral kinderen en grijsaards belaagd? Of bestaat hoogstens een risico bij hondsdolle Wolven?

In paragraaf 2 hebben wij al gezien dat de Wolf vooral door de schade aan vee en jachtwild als een bedreiging beschouwd werd. Er wordt echter ook diverse malen op het gevaar voor mensen gewezen. Bij de Utrechtse wolvenplaag van 1590 wordt vermeld dat een Wolf heeft *'verschuert ende ommegebracht een jonck schamel meysken'*. In het plakaat van 1646 in de zelfde provincie wordt er met eventuele slachtoffers rekening gehouden: *'niet alleen de beesten en het vee, nomaar ook selfs kinderen, ja mannen en vrouwen soude kunnen overkoomen'*. Volgens Wolven in Nederland (Anonymus 1860:76) werd in januari 1646 een jager bij De Bilt door vier Wolven tot het gebeente toe opgegeten. In 1726 werd een 83-jarige man bij Maastricht door een wolvin aangevallen en verwond. Het lukte hem echter om met zijn sikkel de

wolvin te doden. Het agressieve gedrag van deze wolvin werd toegeschreven aan haar drachtige toestand.

Veel groter was het aantal slachtoffers van Wolven in Lokeren (Vlaanderen). De pastoor aldaar schreef in 1587 dat al zeventien kinderen en volwassenen waren gedood (Witkamp 1870). Bekend zijn ook de elf kinderen die in 1810 en 1811 in Noord-Limburg werden gedood.

Het is moeilijk te beoordelen hoe betrouwbaar deze vermeldingen zijn. De documentatie over de elf kinderen die in Noord-Limburg werden gedood is uitgebreid en laat weinig mogelijkheden over om de schuld op verwilderde honden of moordenaars te schuiven (zie Geraedts 1981).

De angst voor Wolven zat er in ieder geval nog lang in. Het exemplaar dat in 1859 bij 's-Hertogenbosch van een kermis ontsnapte, vormde voor veel ouders een aanleiding hun kinderen thuis te laten. Ook de bepalingen in de Jachtwet van 1852 wijzen op een grote angst voor Wolven.

De laatste Wolf in Nederland

Over de laatste wilde Wolf die in Nederland leefde, valt weinig met zekerheid te zeggen. Meestal wordt de Wolf die in 1845 bij Schinveld (L.) werd gedood als de laatste beschouwd. Soms worden ook de exemplaren

genoemd die in 1820 en 1822 bij Groesbeek werden gedood.

Van later datum zijn een tweetal onbetrouwbare vermeldingen. In 1869 werden volgens Witkamp (1870) bij Schinveld (L.) nog twee jonge Wolven gevangen. Rijken (1939) vermeldt het afschot van een Wolf bij Helvoirt (N.-B.) in de strenge winter van 1880-1881. Volgens IJsseling & Scheygrond (1943 : 323) en Cremers (1928 : 129) zijn deze vermeldingen waarschijnlijk onjuist.

De onbetrouwbaarheid zou samenhangen met sensatiebeluste nieuwsvorming, of met verwarring met verwilderde honden.

Het is overigens goed mogelijk dat ook na 1845 zwervende exemplaren op Nederlands gebied kwamen. In 1871 werden bij Prüm (Eifel), op zo'n zeventig km van de Nederlandse grens, nog drie jonge Wolven gevangen. De laatste Wolf werd daar pas omstreeks 1890 geschoten (Schwind 1983 : 396). In deze eeuw is de situatie door sterke uitbreiding van stedelijk gebied en wegennet veranderd. De kans dat zwervende wilde Wolven Nederlands grondgebied bereiken is daarvoor vrijwel afwezig.

Met dank aan J.L. van Haaften, A.W. de Rijk en J. Timmer voor diverse waardevolle opmerkingen en aanvullingen bij een concept van dit artikel.

■ Jan H. de Rijk, Sparlinghof 117, 8251 TC Dronten.

LITTERATUUR:

In de literatuurverwijzing van boeken is tevens aangegeven op welke bladzijden informatie over Wolven is te vinden.

Acker Stratingh, G. (1844): Over eenige wilde dieren, welke vroeger in ons vaderland geleefd hebben: 1-22. Groningen, bladzijden 11-12.

Anonymus (1840): Wolvenjagt in de provincie Utrecht. Tijdschrift voor geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht 6 : 57-65.

Anonymus (de Adjunct-Houtvester) (1852): Proeve van een ontwerp van wet op de uitoefening van het regt van jacht en visscherij in het koninkrijk der Nederlanden: 1-32. Van der Wiel, Arnhem, bladzijden 9, 17.

Anonymus (1857): Wolven in Nederland. Navorscher 7 : 254.

Anonymus (1859): Verslag van den toestand der provincie Noord-Brabant. Bladzijde 446.

Anonymus (1860): Wolven in Nederland. Navorscher 10 : 75-76, 135-136, 200.

Anonymus (1881): Wolven in 't ambt Montfort. Maasgouw 3 : 558.

Anonymus (1898): Wolven te Helden in 1732 en 1734. Maasgouw 20 : 88.

Anonymus (1910): Wolfsjacht in 1780. Limburgs Jaarboek 16 : 68.

Anonymus (1931): Een uitnodiging tot een wolfsjacht in 1557. Ingeleid en medegedeeld door J. Verzijl. Maasgouw 51 : 68.

Anonymus (1959): De landbouwkundige gegevens uit het journal ... (1800). Historia Agriculturae 5 : 119-228.

Beurden, A.F. van (1927): Wolvenplag in de Peel 1754. Limburgs Jaarboek 33 : 144-146.

Brood, P. (1975): Drentse Plakkatenlijst 1593-1840 : 1-118. Bussum.

Brouwers, J. (1971): Wolven en vossen in Lanaken. Limburg 50 : 186-188.

Bruijn, J. de (1983): Plakkaten van Stad en Lande. Overzicht van Groningse rechtsvoorschriften in de periode 1594-1795 : 1-394. Historia Agriculturae XIV.

- Buiskool, H.T. (1931): Wolven in de Oude Landschap. Nieuwe Drentse Volksalmanak 50 : 104-106.
- Bussels, M. & Fr. Bijvoet (1938): Bochoolt voorheen. De verdediging tegen wilde dieren en legerbenden. Verz. Opst. Hasselt 14 : 413-414.
- Claassen, A. (1970): Wolven in de Kempen. Limburg 49 : 40-42.
- Clamorgan, J. van (1588): Van der Wolvenjacht. In: Kaerle Steven, M. & M.J. Libaut. De Veltbouw ofte Lantwinnighe, bladzijden 249-259.
- Creemers, J. (1928): Beredeneerde voorlopige lijst der in het wild voorkomende zoogdieren. Natuurhistorisch Maandblad, 17 : 128-129, 156-159.
- Cunen, J. (1930): Wolven in 't kwartier van Maasland. Taxandria 37 : 251-254.
- Cunen, J. (1939): Wolven in Noord-Brabant. Taxandria 46 : 27-32.
- Drost, J. (1982): Gelderse plakkaatlijsten 1740-1815 : 1-256. De Walburg Pers, Zutphen.
- E(rens?), A. (1934): Wolven te Etten 1692. Taxandria 41 : 210-211.
- Eule, H.W. (1961): Die Jagdgeschichte Ostfrieslands. Z. Jagdwiss. 7 (2) : 41-82; bladzijden 63-65.
- Geraedts, G. (1980): Wolven maakten Midden-Limburg onveilig. De Nederlandse Jager 85 : 229.
- Geraedts, G. (1981): Is angst voor wolven terecht?. Maasgouw 100 : 193-204.
- Geraedts, G. (1983): De bestrijding van wolven in het departement van Nedermaas. Maasgouw 102 : 113-128.
- Goris, J. (1955): Wolf-namen. Brabants Heem 7 : 138-140.
- Hoekstra, B. (1967): De zoogdieren van Twente. Wetenschappelijke Mededeling der KNNV, no. 68 : 1-52; bladzijde 4.
- Hovell tot Westerfliet, E.C.A. Baron van (1937): Afschriften van Reglementen enz., betrekking hebbende op de Wolvenjacht in den lande van Cuyk... Bron onbekend. Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem.
- J(ansen, M.) (1879): Wolven. Maasgouw 1 : 180.
- Joosting, J.G.C., (1912): Drentsch Plakkaatboek. I: 1412-1633. Leiden.
- Kazus, J.J. (1968): Enkele bijzonderheden over het voorkomen van de wolf in Noord-Brabant, vooral over de periode 1692-1766. Natura 65 : 85-88.
- Knippenberg, W. (1955): Wolfswinkel, hondsdoelheid, hoenderberg, kattenhool. Brabants Heem 7 : 78-85.
- Krekelberg, G. (1926/1927): De laatste wolven in Limburg. Nedermaas 4 : 6-7.
- Magnin, J.S. (1856): De laatste wolvenjacht in Drenthe 1770. bladzijden 161-168. In: Losse bladen uit Drenthe's geschiedenis : 1-168. Willinge Gratama, Assen.
- Mallinson, J. (1978): The shadow of extinction. Europe's threatened wild mammals : 1-224. Love and Brydone, Thetford, Norfolk (G.-B.).
- Mierden, L. van der & C. Maas (1985): Het eind van de wolf in West-Brabant. De stem van stad en streek 22-4-1985 : 12-14.
- Mommers, A.R.M. (1949): Wolven in de bossen rondom Breda. Jaarboek 'De Oranjeboom' 2 : 162-167.
- Mulder, R.D. (1948): Jacht en visscherij in Drenthe : 1-70. Van Gorcum en Co., Assen, bladzijden 35-39.
- Muller-Using, D. (1960): Grosstier und Kulturlandschaft im mitteleuropäischen Raum : 1-157. Muster-schmidt-Verlag, Göttingen usw.
- Nederlandsche Jaarboeken (1757) : 764 (1758) : 107.
- Oltmans, A. (1906): Wolvejachten in Drente. Nieuwe Drentse Volksalmanak 25 : 168-183.
- Oltmans, A. (1921): Wolven te Oosterbeek. Oosterbeeksche Courant, 10 december.
- Oltmans, A. (1923): De strijd tegen de wolven op de Veluwe. Bijdragen en Mededelingen Gelre 26 : 91-98.
- Poll, W. van de (1886): Wolven en wolvenjachten in Gelderland. Gelderse Volksalmanak 1886 : 192-200.
- Pijnen, A.J. (1980/1): Wolven omtrent het Ravenskot. Tijding: kroniek van de heemkundekring 't Zuidkwartier. Ossendrecht; 't Zuidkwartier : 31-35.
- Rijken, C. (1939): Wolven in de Kempen. Taxandria 46 : 181-184.
- Schwartzenberg en Hohenlansberg, Baron Thoe (1793): Charterboek van Vriesland, deel 5 : 210-213. Leeuwarden.
- Schwind, W. (1983): Der Wald der Vulkaneifel in Geschichte und Gegenwart : 1-458. Diss., Göttingen. Bladzijden 389-397.
- Uden, J.D.H. van (1932/1933): Gevecht tusschen een ouden man en een wolf. Nedermaas, 10 : 117.
- Voert, H.G. ter (1949): Wolven te Horst in de 18e eeuw. Maasgouw 68 : 91-92.
- W. (1982): Eksters, kraaien... De Nederlandse Jager 87 : 85.
- Wartena, R. (1959): Wolven op de Veluwe. Arnhemse Courant, 21 februari.
- Water, J. van de (1729): Groot Placaatboek van Utrecht. 3 delen. J. van Poolsum, Utrecht.
- Water, J. van de (1856-1860): Groot plakkaatboek 's Lands van Utrecht aangevuld en vervolgd tot het jaar 1810 door C.W. Moorrees & P.J. Vermeulen. 2 delen, Utrecht.
- Wentzel, G. (1975): Sprokkel en op de Veluwe II : 1-272. Berkel en Rodenrijs. Bladzijden 18-22.
- Witkamp, P.H. (1870): Wolven in de Nederlanden. Jaarboek Natura Artis Magistra : 191-192.
- Wonink, H. (1979): De jacht in Twente. Jaarboek Twente 1979 : 93-102.
- Wijngaarden, A. van, V. van Laar & M.D.M. Trommel (1971): De verspreiding van de Nederlandse zoogdieren. Lutra 13 : 1-41, kaart 1-64.
- IJsseling, M.A. & A. Scheygrond (1943): De zoogdieren van Nederland, deel II : 317-530. W.J. Thieme & Cie., Zutphen.

ARCHIVALIA

Er worden alleen archivalia vermeld, die niet in één van bovenstaande artikelen zijn geciteerd.

Rijksarchief in Drenthe

Archieven der elkander vóór 1814 opvolgende gewestelijke besturen van Drente. Inv. nr. 942-944

Rijksarchief in Overijssel

Statenarchief. Inv. nr. 697, 707 en 710

Rijksarchief in Gelderland

Archief Hof. Inv. nr. 2263

Oud-archief Middachten. Inv. nr. 471

Handschriftenverzameling. Inv. nr. 294

Rijksarchief in Utrecht

Collectie Rijsenburg. Inv. nr. 95 en 1590

Rijksarchief in Noord-Brabant

Archief der Heerlijkheid Geffen. Inv. nr. 34 f.

Rijksarchief in Limburg

Archief van het rentambt en drostambt Montfort. Inv. nr. 34 bb.

Archief van het kasteel Borgharen. Inv. nr. 225

Archief van de Heerlijkheid Dalenbroek. Inv. nr. 711

Archief van de schepenbank Vlodrop en Posterholt; proces 1645

Archief van de schepenbank Helden (1618-1798). Inv. nr. 128
